

”בארץ לא להם”:

מחשבות ארכיאולוגיות והיסטוריות על יציאת מצרים

ד”ר יפעת טהרני

שיעור 1

”כי גרים הייתם בארץ מצרים”

בראשית טו, 1-21

אחר הדברים האלה היה דבר ה' אל אברם במחזה לאמר אל תירא אברם אנכי מגן לך שכרך הרבה מאד. ויאמר אברם אדני ה' מה תתן לי ואנכי הולך עירי וכן משק ביתי הוא דמשק אליעזר. ויאמר אברם הן לי לא נתתה זרע והנה בן ביתי יורש אתי. והנה דבר ה' אליו לאמר לא יירשך זה כי אם אשר יצא ממעיך הוא יירשך. ויציא אתו החוצה ויאמר הבט נא השמימה וספר הכוכבים אם תוכל לספור אתם ויאמר לו כה יהיה זרעך. והאמן בה' ויחשבה לו צדקה. ויאמר אליו אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה. ויאמר אדני ה' במה אדע כי אירשנה. ויאמר אליו קחה לי עגלה משלשת ועז משלשת ואילו משלש ותרו וגו' ויקח לו את כל אלה ויבחר אתם בתוך ויתן איש בתרו לקראת רעהו ואת הצפר לא בתר. ויירד העיט על הפגרים וישב אתם אברם.

ויהי השמש לבוא ותדמה נפלה על אברם והנה אימה חשכה גדלה נפלת עליו. ויאמר לאברם ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה. וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי ואחרי כן יצאו ברכש גדול. ואתה תבוא אל אבתיך בשלום תקבר בשיבה טובה. ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם עון האמרי עד הנה. ויהי השמש באה ועלטה היה והנה תנור עשן ולפיד אש אשר עבר בין הגזרים האלה. ביום ההוא פרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת. את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמני. ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים. ואת האמרי ואת הכנעני ואת הגרששי ואת היבואי.

דברים טו, 12-18

כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדה שש שנים ובשנה השביעת תשלחנו חפשי מעמך. וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם. העניק תעניק לו מצאנה ומגרנה ומיקבה אשר ברכה ה' אלהיך תתן לו. וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויפדה ה' אלהיך על פן אנכי מצוה את הדבר הזה היום. והיה כי יאמר אליך לא אצא מעמך כי אהבה ואת ביתך כי טוב לו עמך. ולקחת את המרצע ונתתה באזנו ובדלת והיה לך עבד עולם ואף לאמתך תעשה פן. לא יקשה בעינה בשלחה אתו חפשי מעמך כי משנה שכיר שכיר עבדה שש שנים וברכה ה' אלהיך בכל אשר תעשה.

מרדכי כוגן, אסופת כתובות היסטוריות מאשור ובבל: מאות ט'-ו' לפסה"נ
(מוסד ביאליק, 2003), עמ' 54-55

...כמו ערפל... אותו
של 16 מחוזות של ארץ בית עמרי
שבויים מן העיר... בר, 625 שבויים מן העיר...
שבויים מן העיר חנתון, 650 שבויים מן העיר כ...
שבויים מן העיר יטבת... , 656 שבויים מן העיר
...13, 520 עם רכושם...

מלכים ב טו, 29

בימי פקח מלך ישראל בא תגלת פלאסר מלך אשור ויקח את עיון ואת אבל בית מעכה ואת ינוח ואת
קדש ואת חצור ואת הגלעד ואת הגלילה כל ארץ נפתלי ויגלם אשורה.

Simo Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from
Assyria and the West, Vol.1 (Helsinki University Press, 1987),
pp.64-65 [תרגום המרצה]

בנוגע למה שהמלך אדוני ציווה: 'האנשים הגרים על התילים צריכים לרדת ולבנות את המבצר, הם
ירדו; האם עשרת היישובים במדבר צריכים לרדת אף הם? מה אומר על כך אדוני המלך?

אברהם מלמט, מקורות לתולדות ישראל וארצו בתקופת המקרא,
האלף השני לפנה"ס (מפעל השכפול, 1965) עמ' 97-98

אני הרחבתי את כל גבולות מצרים והכיתי את המתקיפים אותי מארצותיהם. אני הכיתי את הדני
באיהם, הת'כר והפלשתים נעשו לאפר. השרדנו והושש מן הים היו כלא היו. נתפסו כולם והובלו
בשבי מצרימה כחול הים. אני יישבתים במצודות כשהם נשבעים בשמי. אנשי חילם רבים היו למאות
אלפים. קצבתי כל שנה מנות לכולם ומזון מן האוצרות והאסמים.

שמות א, 8-14

ויקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את יוסף. ויאמר אל עמו הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו.
הבה נתחכמה לו פן ירבה והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שנאינו ונלחם בנו ועלה מן הארץ.
וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם ויבן ערי מסכנות לפרעה את פתם ואת רעמסס. וכאשר
יענו אתו פן ירבה וכן יפרץ ויקצו מפני בני ישראל. ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך. וימררו את
חייהם בעבדה קשה בחמר ובלבנים ובכל עבדה בשדה את כל עבדתם אשר עבדו בהם בפרך.

פפירוס ליידן 348

חלק מנות דגן לחיילים ולעפירו הסוחבים אבנים אל מקדש רעמסס.

שיעור 2 היה או לא היה?

בראשית מז, 1-12

ויבא יוסף לפרעה ויאמר אבי ואחי וצאנם ובקרם וכל אשר להם באו מארץ כנען והנם בארץ גשן. ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים ויצגם לפני פרעה. ויאמר פרעה אל אחיו מה מעשיכם ויאמרו אל פרעה רעה צאן עבדיך גם אנחנו גם אבותינו. ויאמרו אל פרעה לגור בארץ באנו כי אין מרעה לצאן אשר לעבדיך כי כבד הרעב בארץ כנען ועתה ישבו נא עבדיך בארץ גשן. ויאמר פרעה אל יוסף לאמר אביה ואחיה באו אליה. ארץ מצרים לפניך הוא במיטב הארץ הושב את אביה ואת אחיה ישבו בארץ גשן ואם ידעת ויש בם אנשי חיל ושמתם שרי מקנה על אשר לי. ויבא יוסף את יעקב אביו ויעמדהו לפני פרעה ויברך יעקב את פרעה. ויאמר פרעה אל יעקב כמה ימי שני חייך. ויאמר יעקב אל פרעה ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה מעט ורעים היו ימי שני חיי ולא השיגו את ימי שני חיי אבתי בימי מגוריהם. ויברך יעקב את פרעה ויצא מלפני פרעה. וישוב יוסף את אביו ואת אחיו ויתן להם אחזה בארץ מצרים במיטב הארץ בארץ רעמסס כאשר צוה פרעה. ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו ואת כל בית אביו לחם לפי הטף.

שמות א, 1-14

ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה את יעקב איש ובייתו באו. ראובן שמעון לוי ויהודה. יששכר זבולן ובנימן. דן ונפתלי גד ואשר. ויהי כל נפש יצאי ירך יעקב שבועים נפש ויוסף היה במצרים. וימת יוסף וכל אחיו וכל הדור ההוא. ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד ותמלא הארץ אתם. ויקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את יוסף. ויאמר אל עמו הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו. הבה נתחכמה לו פן ירבה והיה פי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שנאינו ונלחם בנו ועלה מן הארץ. וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם ויכן ערי מספנות לפרעה את פתם ואת רעמסס. וכאשר יענו אתו פן ירבה וכן יפרץ ויקצו מפני בני ישראל. ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך. וימררו את חייהם בעבדה קשה בחמר ובלבנים ובכל עבדה בשדה את כל עבדתם אשר עבדו בהם בפרך.

דברי מנתון (Manethon)

מובאים בתוך: יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון [תרגם אנסון רייני]

מלך היה לנו ושמו תוטימיוס ובימיו חרה כנו אף האלים... ופתאום באו מארצות המזרח אנשים בני כלי שם והתעצמו ועלו על ארצנו למלחמה וכבשו אותה באפס יד ותפסו את שליטי הארץ, ואחרי זאת שרפו את הערים באכזריות חימה ואת מקדשי האלים החריבו עד היסוד. ובכל יושבי הארץ התעמרו בשנאה... ולאחרונה הקימו מלך, איש אחד מאחיהם, ושמו סליטיס...

James Bennett Pritchard, Ancient Near Eastern Texts : Relating to the Old Testament (Princeton University Press, 1969), p.259 [תרגום המרצה]

סיימנו להניח לשוסו של אדום לעבור את מצודת מרנפתח אשר בצ'כו, לברכות של פר אתום.

פפירוס ליידין 344, בתוך: דניאל משה לוי ויוסף רוטשטיין, מקרא וארכיאולוגיה (בנין קשר לירושלים, 2011), עמ' 26

אכן-כן, יבשו הנשים, ואף אחת אינה יכולה להרות. חנום אינו יכול לעצב (בני תמותה) בגלל מצבה של הארץ... אכן-כן, אנשים עניים נהיו בעלי אוצרות. הוא שלא יכול היה להכין לעצמו זוג סנדלים, הוא עכשיו בעל עושר... אכן-כן, מתים רבים נקברים בנהר. הזרם הוא קבר, ובית-החניטה באמת נהיה הזרם... אכן-כן, הנהר הוא דם. השותה ממנו, דוחה (אותו) כאנושי וצמא למים... אכן-כן, תנינים (שוקעים) מטה בשל מה שנשא עימם, (כי) אנשים הולכים אליהם מרצונם... אכן-כן, ילדי האצילים מוטחים בקירות. הילדים ש[פעם] התפללו למענם (כעת) מוטלים על האדמה... זרים (כעת) מיומנים בעבודת הדלתא... מאגרי התבואה של מצרים (כעת) פרוצים לכל אדם... כך אמר איפוור, כשענה לכבודו של אדון-הכל... להיות הדיוט בנושא הוא דבר נעים ללב. אתה עשית מה שטוב בלבם, כי השארת אנשים בחיים על ידי כך. (אך עדיין) הם מכסים את פניהם מפחד המחר.

הושע ב, 17-19

וענתה שם כימי נעוריה וכיום עלותה מארץ מצרים

עמוס ב, 10

ואנכי העליתי אתכם מארץ מצרים ואולך אתכם במדבר ארבעים שנה...

כל אדם צריך מצרים | אמנון ריבק

כל אדם צריך שתהיה לו איזו מצרים,	כל אדם צריך שתהיה לו איזו מצרים,
לגאל עצמו ממנה מבית עבדים,	להיות משה עצמו מתוכה
לצאת בחצי הליל אל מדבר הפחדים,	ביד חזקה,
לצעד הישר אל תוך הפנים,	או בחריקת שנים.
לראותם נפתחים מפניו לצדדים.	כל אדם צריך אימה וחשכה גדולה,
כל אדם צריך כתף,	ונחמה, והבטחה, והצלה,
לשאת עליה את עצמות יוסף,	שידע לשאת עיניו אל השמים.
כל אדם צריך להודקף.	כל אדם צריך תפלה אחת,
כל אדם צריך שתהיה לו איזו מצרים.	שתהא שגורה אצלו על השפתיים.
וירושלים,	אדם צריך פעם אחת להתכופף –
ומסע ארוך אחד,	כל אדם צריך כתף.
לזכר אותו לעד	
בכפות הרגלים.	

"לא אגדה רעיני": חצי האי סיני בזכרון ההיסטורי ובמציאות הארכיאולוגית

שמות יט, 1-24

בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ביום הזה באו מדבר סיני. ויסעו מרפידים ויבאו מדבר סיני ויחנו במדבר ויחן שם ישראל נגד ההר. ומשה עלה אל האלהים ויקרא אליו ה' מן ההר לאמר כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל. אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים ואשא אתכם על כנפי נשרים ואבא אתכם אלי. ועתה אם שמוע תשמעו בקולי ושמרתם את בריתי והייתם לי סגלה מכל העמים כי לי כל הארץ. ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש אלה הדברים אשר תדבר אל בני ישראל. ויבא משה ויקרא לזקני העם וישם לפניהם את כל הדברים האלה אשר צוהו ה'. ויענו כל העם ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה וישב משה את דברי העם אל ה'. ויאמר ה' אל משה הנה אנכי בא אליך בעב הענן בעבור ישמע העם בדברי עמך וגם בך יאמינו לעולם ויגד משה את דברי העם אל ה'. ויאמר ה' אל משה לך אל העם וקדשתם היום ומחר וכבסו שמלתם. והיו נכנים ליום השלישי ירד ה' לעיני כל העם על הר סיני.

והגבלת את העם סביב לאמר השמרו לכם עלות בהר ונגע בקצהו כל הנגע בהר מות יומת. לא תגע בו יד כי סקול יסקל או ירה יירה אם בהמה אם איש לא יחיה במשך היבל המה יעלו בהר. וירד משה מן ההר אל העם ויקדש את העם וכבסו שמלתם. ויאמר אל העם היו נכנים לשלשת ימים אל תגשו אל אשה. ויהי ביום השלישי בהית הבקר ויהי קלת ובקרים וענן כבד על ההר וקל שפר חזק מאד ויחרד כל העם אשר במחנה. ויצא משה את העם לקראת האלהים מן המחנה ויתיצבו בתחתית ההר. והר סיני עשן כלו מפני אשר ירד עליו ה' באש ויעל עשנו כעשן הכבשן ויחרד כל ההר מאד. ויהי קול השפר הולך וחזק מאד משה ידבר והאלהים יענו בקול. וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר ויקרא ה' למשה אל ראש ההר ויעל משה. ויאמר ה' אל משה רד העד בעם פן יהרסו אל ה' לראות ונפל ממנו רב. וגם הכהנים הנגשים אל ה' יתקדשו פן יפרץ בהם ה'. ויאמר משה אל ה' לא יוכל העם לעלת אל הר סיני כי אתה העדתה בנו לאמר הגבל את ההר וקדשתו. ויאמר אליו ה' לך רד ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים והעם אל יהרסו לעלת אל ה' פן יפרץ בם.

אורה לימור, מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה -תיאורי מסע לטיניים (יד יצחק בן צבי, 1988), עמ' 55-56

בינתיים הלכנו ובאנו אל מקום אחד, שם נפתחו ההרים אשר הלכנו ביניהם, ויצרו עמק אין סופי, עצום, רחב ויפה עד מאוד, ומעבר לעמק נגלה הר האלוהים הקדוש, סיני... העמק ההוא, העצום עד מאוד, המשתרע לרגלי צלע הר האלוהים... את העמק ההוא היה עלינו לחצות, כדי שנוכל לעלות בהר. זהו העמק העצום ורחב הידיים אשר בו חנו בני ישראל בימים ההם כשעלה משה הקדוש בהר, והיה שם ארבעים יום וארבעים לילה, זהו העמק אשר בו נעשה העגל, ואת מקומו מראים עד היום הזה, שכן אבן גדולה ניצבת שם במקום ההוא. זהו העמק אשר בראשו המקום שבו דיבר אלוהים פעמיים מן הסנה הבווער באש אל משה הקדוש כאשר היה רועה את צאן חותנו...

וכך באנו אל הר האלוהים. ההר ההוא נראה מסביב כאילו היה הר אחד. אך כאשר תיכנס לתוכו והנה [הרים] רבים הם. אך נקרא כולו הר האלוהים, וזה [ההר] המיוחד, אשר בראשו המקום שם ירד עליו כבוד האלוהים, ככתוב, נמצא במרכז כולם. ובעוד כל אלה אשר סביבו כה נישאים הם עד כי סבורה אני שמעולם לא ראיתי שכמותם, הנה זה המרכזי, שעליו ירד כבוד האלוהים, גבוה מכולם הוא עד כי בהתקרבנו אליו, והנה כל ההרים שנראו לנו נישאים, נמצאו מתחתינו, כאילו גבעות קטנטנות היו. ודבר זה מופלא הוא עד מאוד ולא היה [יכול להיות] סבורה אני, בלא חסדו של האלוהים, שאף על-פי שזה האמצעי, הנקרא במיוחד סיני, כלומר זה שירד עליו כבוד האלוהים, גבוה מכל השאר. בכל זאת, לא ניתן לראותו עד אשר תבוא עד מרגלותיו ממש, קודם שתעלה בו. שהרי לאחר שנתמלא חפצך ותרד ממנו, רואה אותה אותו מנגד, דבר שלפני עלותך לא יכולת לעשות.

שמות לב

וַיֵּרָא הָעָם כִּי בָשַׂשׁ מֹשֶׁה לְרִדְתָּ מִן הָהָר וַיִּקְהַל הָעָם עַל אֶהֱרֹן וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו קוּם עֲשֵׂה לָנוּ אֱלֹהִים אֲשֶׁר יֵלְכוּ לִפְנֵינוּ כִּי זֶה מֹשֶׁה הָאִישׁ אֲשֶׁר הֶעֱלָנוּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יָדַעְנוּ מַה הָיָה לוֹ. וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶהֱרֹן פָּרְקוּ נְזָמֵי הַזֹּהָב אֲשֶׁר בְּאָזְנֵי נְשֵׁיכֶם בְּנִיכֶם וּבְנֹתֵיכֶם וְהֵבִיאוּ אֵלַי. וַיִּתְּפְּרוּ כָל הָעָם אֶת נְזָמֵי הַזֹּהָב אֲשֶׁר בְּאָזְנֵיהֶם וַיָּבִיאוּ אֶל אֶהֱרֹן. וַיִּקַּח מִיָּדָם וַיַּצֵּר אֹתוֹ בַּחֶרֶט וַיַּעֲשֶׂהוּ עֵגֶל מִסִּכָּה וַיֹּאמְרוּ אֵלֶּה אֱלֹהֵינוּ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלֹךְ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם. וַיֵּרָא אֶהֱרֹן וַיִּבֶן מִזְבֵּחַ לִפְנֵי וַיִּקְרָא אֶהֱרֹן וַיֹּאמֶר חַג לַה' מָחָר. וַיִּשְׁכְּמוּ מִמַּחֲרָת וַיַּעֲלוּ עֹלֹת וַיִּגְשׂוּ שְׁלָמִים וַיֵּשֶׁב הָעָם לֶאֱכֹל וְשָׂתוּ וַיִּקְמוּ לְצַחֵק.

וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵּךְ רֵד כִּי שַׁחַת עָמְךָ אֲשֶׁר הֶעֱלִיתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם. סָרוּ מֵהָר מִן הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר צִוִּיתֶם עֲשׂוּ לָהֶם עֵגֶל מִסִּכָּה וַיִּשְׁתַּחֲוּ לוֹ וַיִּזְבְּחוּ לוֹ וַיֹּאמְרוּ אֵלֶּה אֱלֹהֵינוּ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלֹךְ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם. וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה רְאִיתִי אֶת הָעָם הַזֶּה וְהִנֵּה עִם קִשָּׁה עֲרֵף הוּא. וְעַתָּה הִנֵּיחָה לִי וַיִּחַר אַפִּי בָהֶם וְאֶכְלֶם וְאֶעֱשֶׂה אוֹתָךְ לְגוֹי גָדוֹל. וַיַּחַל מֹשֶׁה אֶת פָּנָיו ה' אֱלֹהָיו וַיֹּאמֶר לָמָּה ה' יַחַרָּה אַפְּךָ בְּעַמְּךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּכַח גָּדוֹל וּבְיַד חֲזָקָה. לָמָּה יֹאמְרוּ מִצְרַיִם לְאָמֹר בְּרָעָה הוֹצִיאָם לְהָרֵג אֹתָם בְּהָרִים וּלְכַלְתָּם מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה שׁוֹב מִחֲרוֹן אַפְּךָ וְהִנָּחַם עַל הָרָעָה לְעַמְּךָ. זָכֹר לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיִשְׂרָאֵל עַבְדֶּיךָ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לָהֶם בְּךָ וַתְּדַבֵּר אֱלֹהִים אֲרַבָּה אֶת זֶרְעֶכֶם כְּכֹכְבֵי שָׁמַיִם וְכָל הָאֶרֶץ הַזֹּאת אֲשֶׁר אָמַרְתִּי אֲתֵן לְזֶרְעֶכֶם וְנִחְלוּ לְעֹלָם. וַיִּנָּחַם ה' עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דִּבֶּר לַעֲשׂוֹת לְעַמּוֹ.

ויפן וירד משה מן ההר ושני לחת העדת בידו לחת כתבים משני עבריהם מזה ומזה הם כתבים. והלחת מעשה אלהים המה והמכתב מכתב אלהים הוא חרות על הלחת. וישמע יהושע את קול העם ברעה ויאמר אל משה קול מלחמה במחנה. ויאמר אין קול ענות גבורה ואין קול חלושה קול ענות אנכי שמע. ויהי כאשר קרב אל המחנה וירא את העגל ומחלת ויחר אף משה וישלך מידו את הלחת וישבר אתם תחת ההר. ויקח את העגל אשר עשו וישרף באש ויטחן עד אשר דק ויזר על פני המים וישק את בני ישראל. ויאמר משה אל אהרן מה עשה לך העם הזה כי הבאת עלי חטאה גדלה. ויאמר אהרן אל יחר אף אדני אתה ידעת את העם כי ברע הוא. כגויאמרו לי עשה לנו אלהים אשר ילכו לפנינו כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים לא ידענו מה היה לו. ואמר להם למי זהב התפרקו ויתנו לי ואשלכהו באש ויצא העגל הזה. וירא משה את העם כי פרע הוא כי פרעה אהרן לשמחה בקמיהם. ויעמד משה בשער המחנה ויאמר מי לה' אלי ויאספו אליו כל בני לוי. ויאמר להם כה אמר ה' אלהי ישראל שימו איש חרבו על ירכו ושובו משער לשער במחנה והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרבו.

ויעשו בני לוי כדבר משה ויפל מן העם ביום ההוא כשלישת אלפי איש. ויאמר משה מלאו ידכם היום לה' כי איש בבנו ובאחיו ולתת עליכם היום ברכה. ויהי ממחרת ויאמר משה אל העם אתם חטאתם חטאה גדלה ועתה אעלה אל ה' אולי אכפרה בעד חטאתכם. וישב משה אל ה' ויאמר אנא חטא העם הזה חטאה גדלה ויעשו להם אלהי זהב. ועתה אם תשא חטאתם ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת. ויאמר ה' אל משה מי אשר חטא לי אמחננו מספרי. ועתה לך נחה את העם אל אשר דברתי לך הנה מלאכי ילך לפניך וביום פקדי ופקדתי עליהם חטאתם. ויגף ה' את העם על אשר עשו את העגל אשר עשה אהרן.

מלכים א יב, 25-33

ויבן ירבעם את שכם בהר אפרים וישב בה ויצא משם ויבן את פנואל. ויאמר ירבעם בלבו עתה תשוב הממלכה לבית דוד. אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ה' בירושלם ושב לב העם הזה אל אדניהם אל רחבעם מלך יהודה והרגני ושבו אל רחבעם מלך יהודה. ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב ויאמר אלהם רב לכם מעלות ירושלם הנה אלהיך ישראל אשר העלונך מארץ מצרים. וישם את האחד בבית אל ואת האחד נתן בदन. ויהי הדבר הזה לחטאת וילכו העם לפני האחד עד דן. ויעש את בית במות ויעש כהנים מקצות העם אשר לא היו מבני לוי. ויעש ירבעם חג בחדש השמיני בחמשה עשר יום לחדש כחג אשר ביהודה ויעל על המזבח כן עשה בבית אל לזבח לעגלים אשר עשה והעמיד בבית אל את כהני הבמות אשר עשה. ויעל על המזבח אשר עשה בבית אל בחמשה עשר יום בחדש השמיני בחדש אשר בדא מלבד מלבו ויעש חג לבני ישראל ויעל על המזבח להקטיר.

במדבר לג, 35-36

וַיִּסְעוּ מֵעֵבְרָה וַיַּחֲנוּ בְּעֵצִין גְּבַר. וַיִּסְעוּ מֵעֵצִין גְּבַר וַיַּחֲנוּ בְּמִדְבַּר צֵן הוּא קֹדֶשׁ.

דברים ב, 8

וַנַּעֲבֹר מֵאֵת אַחֲינוּ בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשַׁעֲרֵי מִדְבַּר הָעֲרָבָה מֵאֵילַת וּמֵעֵצִין גְּבַר וַנִּפְּן וַנַּעֲבֹר דֶּרֶךְ מִדְבַּר מוֹאָב

מלכים א ט, 26-28

וַאֲנִי עָשָׂה הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה בְּעֵצִין גְּבַר אֲשֶׁר אֵת אֵלוֹת עַל שְׂפַת יַם סוּף בְּאֶרֶץ אֲדוֹם. וַיִּשְׁלַח חִירָם בְּאֲנִי אֶת עֲבָדָיו אֲנָשֵׁי אֲנִיּוֹת יְדֻעֵי הַיָּם עִם עֲבָדֵי שְׁלֹמֹה. וַיָּבֵאוּ אוֹפִירָה וַיִּקְחוּ מִשָּׁם זָהָב אַרְבַּע מֵאוֹת וְעֶשְׂרִים כֶּכֶר וַיָּבֵאוּ אֶל הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה.

מלכים א כב, 49-50

יְהוֹשָׁפָט [עשר] עָשָׂה אֲנִיּוֹת תְּרַשִּׁישׁ לְלָכֶת אֶפִירָה לְזָהָב וְלֹא הֶלֶךְ כִּי נִשְׁבְּרוּ [נשברה] אֲנִיּוֹת בְּעֵצִין גְּבַר. אִזְ אָמַר אַחֲזִיָּהוּ בֶן אַחָאָב אֶל יְהוֹשָׁפָט יֵלְכוּ עֲבָדֵי עִם עֲבָדֶיךָ בְּאֲנִיּוֹת וְלֹא אָבָה יְהוֹשָׁפָט.

במדבר יג, 26

וַיֵּלְכוּ וַיָּבֵאוּ אֶל מֹשֶׁה וְאֶל אֶהֱרֹן וְאֶל כָּל עֵדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶל מִדְבַּר פָּאֲרֵן קֹדֶשׁה וַיֵּשִׁיבוּ אֹתָם דְּבַר וְאֵת כָּל הָעֵדָה וַיִּרְאוּם אֶת פְּרֵי הָאָרֶץ

במדבר לד, 4

וַנִּסָּב לָכֶם הַגְּבוּל מִנֶּגֶב לְמַעַלָּה עֲקָרָבִים וְעֵבֶר צְנָה וְהִיָּה [והיו] תּוֹצְאָתָיו מִנֶּגֶב לְקֹדֶשׁ בְּרִנֵּעַ וַיֵּצֵא חֲצַר אֶדְר וְעֵבֶר עֲצֻמָּה

שיעור 4 הולדת האמונה

דברים לג, 1-2

וזאת הברכה אשר ברך משה איש האלהים את בני ישראל לפני מותו. ויאמר ה' מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן ואתה מרבבת קדש מימינו אשדת (אש דת) למו.

שופטים ה, 4-5

ה' בצאתך משעיר בצעדה משדה אדום ארץ רעשה גם שמים נטפו גם עבים נטפו מים. ההרים נזלו מפני ה' זה סיני מפני ה' אלהי ישראל.

חבקוק ג, 3

אלוהי מתימן יבוא וקדוש מהר פארן סלה כסה שמים הודו ותהלתו מלאה הארץ

נדב נאמן, הכתובות מכונתילת עג'רוד. ספרות ואמונה בממלכת ישראל במאה השמינית לפנה"ס, זמנים: רבעון להיסטוריה (2013), עמ' 4-15

אמר א [--] ר [ע] המ [ל] ר.
אמר לי ה [יו] וליועשה ו [ל...]:
ברכת אתכם לה' שמרן ולא שרתה.

נדב נאמן, הכתובות מכונתילת עג'רוד. ספרות ואמונה בממלכת ישראל במאה השמינית לפנה"ס, זמנים: רבעון להיסטוריה (2013), עמ' 4-15

אמר אמריו; אמר לאדני. השלם את?
ברכתך לה' תמן ולאשרתה.
ברך, וישמרך ויהי עם אדן בי [ת] ר

שמות טו, 8

אל בר[אש] ..... ובזרח · [ברעש
גבנם] ... וידכן · הרם · וימסן · [ר
ור[מס] ... · סג · אבן · עלי · דשדש · [ארץ
בעל בים מלחמ]ה ... · [הכן לברך
.....] לשם אל בים מלח[מה] ...
[... א] הלי יש? [ראל?] ...]

לידתה · והא [...] ...
[ע]ני · ועסק · בן · אב[ין] · א[ש] · דל [...] ...
לבשם · יון · מדו · [נג]אל בד[ם] ...
נד · חלף · וים · יבש · עד [...] ...
[ח]רן · בשנת · ד[בר] · ר[ע]ב · ו[ח]רב · שחת · קין · ש[ק]ר ·
ומרמה [...] ...
וגרוח אפיה נערמו מים נצבו כמו נד נזלים קפאו תהמת בלב ים

דברים טז, 21

לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' אלהיך אשר תעשה לך

שופטים ו, 25-30

ויהי בלילה ההוא ויאמר לו ה' קח את פר השור אשר לאבית ופר השני שבע שנים והרסת את מזבח הבעל אשר לאבית ואת האשורה אשר עליו תכרת. ובנית מזבח לה' אלהיך על ראש המעוז הזה במערכה ולקחת את הפר השני והעלית עולה בעצי האשורה אשר תכרת. ויקח גדעון עשרה אנשים מעבדיו ויעש כאשר דבר אליו ה' ויהי כאשר ירא את בית אביו ואת אנשי העיר מעשות יומם ויעש לילה. וישכמו אנשי העיר בבקר והנה נתץ מזבח הבעל והאשורה אשר עליו כרתה ואת הפר השני העלה על המזבח הבנוי. ויאמרו איש אל רעהו מי עשה הדבר הזה וידרשו ויבקשו ויאמרו גדעון בן יואש עשה הדבר הזה.

מלכים ב כא, 7

וישם את פסל האשורה אשר עשה בבית אשר אמר ה' אל דוד ואל שלמה בנו בבית הזה ובירושלם אשר בחרתי מכל שבטי ישראל אשים את שמי לעולם

מלכים ב כג, 4-6

ויצו המלך את חלקיהו הכהן הגדול ואת כהני המשנה ואת שמרי הסף להוציא מהיכל ה' את כל הכלים העשויים לבעל ולאשורה ולכל צבא השמים וישרפם מחוץ לירושלם בשדמות קדרון ונשא את עפרם בית אל. והשבית את הכמרים אשר נתנו מלכי יהודה ויקטר בכמות בערי יהודה ומסבי ירושלם ואת המקטרים לבעל לשמש ולירח ולמזלות ולכל צבא השמים. ויצא את האשורה מבית ה' מחוץ לירושלם אל נחל קדרון וישרף אתה בנחל קדרון וידק לעפר וישלך את עפרה על קבר בני העם.

שיעור 5 על סף הארץ המובטחת

במדבר כב

ויסעו בני ישראל ויחנו בערבות מואב מעבר לירדן ירחו. וירא בלק בן צפור את כל אשר עשה ישראל לאמרי. ויגר מואב מפני העם מאד כי רב הוא ויקץ מואב מפני בני ישראל. ויאמר מואב אל זקני מדין עתה ילחכו הקהל את כל סביבתינו כלחך השור את ירק השדה ובלק בן צפור מלך למואב בעת ההוא. וישלח מלאכים אל בלעם בן בער פתורה אשר על הנהר ארץ בני עמו לקרא לו לאמר הנה עם יצא ממצרים הנה כסה את עין הארץ והוא ישב ממלי. ועתה לכה נא ארה לי את העם הזה כי עצום הוא ממני אולי אוכל נפה בו ואגרשנו מן הארץ כי ידעתי את אשר תברך מברך ואשר תאר יואר. וילכו זקני מואב וזקני מדין וקסמים בידם ויבאו אל בלעם וידברו אליו דברי בלק. ויאמר אליהם לינו פה הלילה והשבת אתכם דבר כאשר ידבר ה' אלי וישבו שרי מואב עם בלעם. ויבא אלהים אל בלעם ויאמר מי האנשים האלה עמה. ויאמר בלעם אל האלהים בלק בן צפור מלך מואב שלח אלי. הנה העם היצא ממצרים וכס את עין הארץ עתה לכה קבה לי אתו אולי אוכל להלחם בו וגרשתי. ויאמר אלהים אל בלעם לא תלך עמהם לא תאר את העם כי ברוך הוא. ויקם בלעם בבקר ויאמר אל שרי בלק לכו אל ארצכם כי מאן ה' לתתי להלך עמכם. ויקומו שרי מואב ויבאו אל בלק ויאמרו מאן בלעם הלך עמנו. ויסף עוד בלק שלח שרים רבים ונכבדים מאלה. ויבאו אל בלעם ויאמרו לו כה אמר בלק בן צפור אל נא תמנע מהלך אלי. כי כבד אכבדך מאד וכל אשר תאמר אלי אעשה ולכה נא קבה לי את העם הזה. ויען בלעם ויאמר אל עבדי בלק אם יתן לי בלק מלא ביתו כסף וזהב לא אוכל לעבר את פי ה' אלהי לעשות קטנה או גדולה. ועתה שבו נא בזה גם אתם הלילה ואדעה מה יסף ה' דבר עמי. ויבא אלהים אל בלעם לילה ויאמר לו אם לקרא לך באו האנשים קום לך אתם ואף את הדבר אשר אדבר אליך אתו תעשה. ויקם בלעם בבקר ויחבש את אתנו וילך עם שרי מואב. ויחר אף אלהים כי הולך הוא ויתיצב מלאך ה' בדרך לשטן לו והוא רכב על אתנו ושני נערי עמו. ותרא האתון את מלאך ה' נצב בדרך וחרבו שלופה בידו ותט האתון מן הדרך ותלך בשדה ויך בלעם את האתון להטתה הדרך. ויעמד מלאך ה' במשעול הכרמים גדר מזה וגדר מזה. ותרא האתון את מלאך ה' ותלחץ אל הקיר ותלחץ את רגל בלעם אל הקיר ויסף להכתה. ויסף מלאך ה' עבור ויעמד במקום צר אשר אין דרך לנטות ימין ושמאול. ותרא האתון את מלאך ה' ותרכץ תחת בלעם ויחר אף בלעם ויך את האתון במקל. ויפתח ה' את פי האתון ותאמר לבלעם מה עשיתי לך כי הכיתני זה שלש רגלים. ויאמר בלעם לאתון כי התעללת בי לו יש חרב בידי כי עתה הרגתיך. ותאמר האתון אל בלעם הלוא אנכי אתנה אשר רכבת עלי מעודך עד היום הזה ההסכן הסכנתי לעשות לך כה ויאמר לא. ויגל ה' את עיני בלעם וירא את מלאך ה' נצב בדרך וחרבו שלופה בידו ויקד וישתחו לאפיו. ויאמר אליו מלאך ה' על מה הכית את אתנה זה שלוש רגלים הנה אנכי יצאתי לשטן כי ירט הדרך לנגדי. ותראני האתון ותט לפני זה שלש רגלים אולי נטתה מפני כי עתה גם אתכה הרגתי ואותה החייתי. ויאמר בלעם אל מלאך ה' חטאתי כי לא ידעתי כי אתה נצב לקראתי בדרך ועתה אם רע בעיניך אשובה לי.

וַיֹּאמֶר מְלֹאךְ ה' אֵל בְּלִעָם לֵךְ עִם הָאֲנָשִׁים וְאָפַס אֶת הַדְּבָר אֲשֶׁר אָדְבַר אֵלֶיךָ אֹתוֹ תִּדְבֹר וַיֵּלֶךְ בְּלִעָם עִם שָׂרֵי בָלָק. וַיִּשְׁמַע בָּלָק כִּי בָא בְּלִעָם וַיֵּצֵא לִקְרָאתוֹ אֶל עִיר מוֹאָב אֲשֶׁר עַל גְּבוּל אֲרָנָן אֲשֶׁר בְּקִצֵּה הַגְּבוּל. וַיֹּאמֶר בָּלָק אֵל בְּלִעָם הֲלֹא שְׁלַח שְׁלַחַתִּי אֵלֶיךָ לִקְרֹא לְךָ לָמָּה לֹא הִלַּכְתָּ אֵלַי הָאֲמַנְם לֹא אוֹכַל כְּבֹדְךָ. וַיֹּאמֶר בְּלִעָם אֵל בָּלָק הִנֵּה בָאתִי אֵלֶיךָ עֵתָה הֵיכַל אוֹכַל דְּבַר מֹאוּמָה הַדְּבָר אֲשֶׁר יִשִּׁים אֱלֹהִים בְּפִי אֹתוֹ אֲדַבֵּר. וַיֵּלֶךְ בְּלִעָם עִם בָּלָק וַיְבֹאוּ קָרִית חֲצוֹת. וַיִּזְבַּח בָּלָק בָּקָר וַצֹּאן וַיִּשְׁלַח לְבִלְעָם וְלִשְׂרָיִם אֲשֶׁר אֹתוֹ. וַיְהִי בְּבִקְרָ וַיִּקַּח בָּלָק אֶת בְּלִעָם וַיַּעֲלֵהוּ בְּמֹת בְּעַל וַיֵּרָא מִשֵּׁם קִצֵּה הָעַם.

במדבר כד

וַיֵּרָא בְּלִעָם כִּי טוֹב בְּעֵינֵי ה' לְבָרֶךְ אֶת יִשְׂרָאֵל וְלֹא הִלֵּךְ כְּפַעַם בְּפַעַם לִקְרָאתָ נְחֻשִׁים וַיִּשַׁת אֵל הַמְדַבֵּר פָּנָיו. וַיִּשָּׂא בְלִעָם אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא אֶת יִשְׂרָאֵל שֹׁכֵן לְשִׁבְטָיו וְתָהִי עָלָיו רוּחַ אֱלֹהִים. וַיִּשָּׂא מִשְׁלוֹ וַיֹּאמֶר נָאִם בְּלִעָם בְּנוֹ בְּעוֹר וְנָאִם הַגִּבֹּר שְׁתֵּם הָעֵינָן. נָאִם שָׁמַע אֲמָרִי אֵל אֲשֶׁר מַחֲזֶה שְׂדֵי יַחֲזֶה נָפֶל וּגְלוֹי עֵינָיִם. מָה טָבוֹ אֶהְלִיךָ יַעֲקֹב מִשְׁכַּנְתֶּיךָ יִשְׂרָאֵל. כְּנַחֲלִים נָטִיו כְּגִנַּת עָלִי נָהַר כְּאֶהְלִים נָטַע ה' כְּאַרְזִים עָלֵי מַיִם. יִזַּל מַיִם מִדְּלָיו וְזָרְעוּ בְּמַיִם רַבִּים וְיָרִם מֵאֲגַג מְלֶכּוֹ וְתִנְשָׂא מְלֶכְתּוֹ. אֵל מוֹצִיאֻ מִמִּצְרַיִם כְּתוּעַפַּת רָאִם לֹא יֹאכַל גּוֹיִם צָרִיו וְעַצְמֹתֵיהֶם יִגְרִם וְחֲצִיו יִמְחֹץ. פָּרַע שָׁכַב כְּאֵרִי וְכָלְבִּיא מִי יִקְיַמְנוּ מִבְּרִכְיָה בְּרוּךְ וְאַרְרִיךָ אָרוּר. וַיַּחַר אַף בָּלָק אֵל בְּלִעָם וַיִּסְפַּק אֶת כַּפָּיו וַיֹּאמֶר בָּלָק אֵל בְּלִעָם לֵקֵב אִיבִי קְרָאתֶיךָ וְהִנֵּה בְּרַכְתָּ בְּרֹךְ זֶה שְׁלֹשׁ פְּעָמִים. וְעֵתָה בְּרַח לְךָ אֵל מְקוֹמְךָ אֲמַרְתִּי כְּבֹד אֲכַבְּדֶךָ וְהִנֵּה מְנַעַךְ ה' מִכְּבוֹד. וַיֹּאמֶר בְּלִעָם אֵל בָּלָק הֲלֹא גַם אֵל מְלֹאכֶיךָ אֲשֶׁר שְׁלַחְתָּ אֵלַי דְּבַרְתִּי לֵאמֹר. אִם יִתֵּן לִי בָלָק מְלֵא בֵיתוֹ כֶּסֶף וְזָהָב לֹא אוֹכַל לְעַבֵּר אֶת פִּי ה' לְעֲשׂוֹת טוֹבָה אוֹ רָעָה מִלְּבִי אֲשֶׁר יִדְבֹר ה' אֹתוֹ אֲדַבֵּר. וְעֵתָה הִנְנִי הוֹלֵךְ לְעַמִּי לָכֵה אִיעֲצֶנָה אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה הָעַם הַזֶּה לְעַמְּךָ בְּאַחֲרִית הַיָּמִים.

וַיִּשָּׂא מִשְׁלוֹ וַיֹּאמֶר נָאִם בְּלִעָם בְּנוֹ בְּעוֹר וְנָאִם הַגִּבֹּר שְׁתֵּם הָעֵינָן. נָאִם שָׁמַע אֲמָרִי אֵל וַיִּדַע דַּעַת עֲלִיוֹן מַחֲזֶה שְׂדֵי יַחֲזֶה נָפֶל וּגְלוֹי עֵינָיִם. אֲרָאֲנוּ וְלֹא עֵתָה אֲשׁוּרְנוּ וְלֹא קְרוּב דֶּרֶךְ כּוֹכַב מִיַּעֲקֹב וְקָם שִׁבְט מִיִּשְׂרָאֵל וּמְחֹץ פָּאתֵי מוֹאָב וְקַרְקַר כָּל בְּנֵי שֵׁת. וְהָיָה אֲדוֹם יִרְשָׁה וְהָיָה יִרְשָׁה שְׁעִיר אִיבִיו וַיִּשְׂרָאֵל עֲשֶׂה חֵיל. וַיִּרְדֵּ מִיַּעֲקֹב וְהָאֲבִיד שְׂרִיד מַעִיר. וַיֵּרָא אֶת עַמְלֶק וַיִּשָּׂא מִשְׁלוֹ וַיֹּאמֶר רֵאשִׁית גּוֹיִם עַמְלֶק וְאַחֲרִיתוֹ עַדִּי אֲבִד. וַיֵּרָא אֶת הַקִּינִי וַיִּשָּׂא מִשְׁלוֹ וַיֹּאמֶר אֵיתָן מוֹשְׁבֶךָ וְשִׁים בְּסַלְעַ קִנְיָה. כִּי אִם יִהְיֶה לְבַעַר קִינֵי עַד מָה אֲשׁוּר תִּשְׁבֶּךָ. וַיִּשָּׂא מִשְׁלוֹ וַיֹּאמֶר אוֹי מִי יַחֲזִיק מִשְׁמוֹ אֵל. וְצִיִּם מִיַּד כְּתִים וְעַנּוֹ אֲשׁוּר וְעַנּוֹ עֵבֶר וְגַם הוּא עַדִּי אֲבִד. וַיִּקָּם בְּלִעָם וַיֵּלֶךְ וַיָּשֵׁב לְמִקְמוֹ וְגַם בָּלָק הִלֵּךְ לְדַרְכוֹ.

שמואל אחיטוב, "ספר בלעם בר בעור", בתוך: הכתב והמכתב: אסופת כתובות מארץ-
ישראל ומממלכות עבר הירדן מימי בית-ראשון (מוסד ביאליק, 2005), עמ' 386-387

זה . [ספר .] [בלעם .] [בר בער .] [אש . חזה . אלהן .] [.] [הא .] [ויאתו . אלוה . אלהן . בלילה .] [ה
כמשא . אל . ויאמרו לבלעם .] [בר בער . כה . יפעל .] [א אחראה . אש . לר .] [עת
ויקם . בלעם . מן . מחר .] [ל .] [י מן .] [שיה .
וליכ .] [ובכ
ה . יבכה . ויעל . עמה . אלוה . וי .] [לבלעם . ברבער . למ . תצם
] [תבכה . ויא
מר . להם . שבו . אחוכם . מה . שד .] [ולכו . ראו . פעלת אלהן .
אל .] [. אתיחדו
ונצבו . שדין . מועד . ואמרו לש .] [ש תפרי . סכרי . שמיין . בעבכי . שמ
חשך . ואל . נ
גה . עלם . וא .] [סכרכי . תהבי . חת .] [ב . חשך . ואל .] [תהגי . עד .
עלם . כי . ססעגר . חר

במדבר כז, 12-14

ויאמר ה' אל משה עלה אל הר העברים הנה וראה את הארץ אשר נתתי לבני ישראל. וראיתה אתה
ונאספת אל עמיה גם אתה כאשר נאסף אהרן אחיה. כאשר מריתם פי במדבר צן במריבת העדה
להקדישני במים לעיניהם הם מי מריבת קדש מדבר צן.

דברים לר, 1-7

ויעל משה מערכת מואב אל הר נבו ראש הפסגה אשר על פני ירחו ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד
עד דן. ואת כל נפתלי ואת ארץ אפרים ומנשה ואת כל ארץ יהודה עד הים האחרון. ואת הנגב ואת
הכפר בקעת ירחו עיר התמרים עד צער. ויאמר ה' אליו זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק
וליעקב לאמר לזרעך אתננה הראיתיך בעיניך ושמה לא תעבר. וימת שם משה עבד ה' בארץ מואב על
פי ה'. ויקבר אתו בגי בארץ מואב מול בית פעור ולא ידע איש את קברתו עד היום הנה. ומשה בן מאה
ועשרים שנה במתו לא כהתה עינו ולא נס לחה.

אחד העם, "משה", בתוך: על פרשת דרכים, חלק שלישי

...שלא כל אמת ארכיאולוגית היא גם אמת היסטורית. האמת ההיסטורית אינה אלא זו, שמגלה את הכוחות הפועלים בחיי החברה האנושית. כל שפעולתו בחיים ניכרת אף אם מצד עצמו אינו אל הציור דמיוני, הרי הוא כוח היסטורי ממשי, ומציאותו היא אמת היסטורית; וכל שאין רישומו ניכר במהלך החיים הכלליים, אף אם מצד עצמו אין מציאותו המוחשית בזמן מן הזמנים מוטלת בספק, אינו אלה אחד מאלפי רבבות הנמצאים, שמציאותו של כל אחד מהם לעצמו היא בוודאי "אמת" במובן המוחשי, אבל – אמת שאינם מוסיפה ואינה גורעת כלום, ולכן היא כאילו אינה במובן ההיסטורי... ולפיכך, כשאני קורא את ההגדה בליל פסח, ורוחו של משה בן עמרם – זה גיבור הגיבורים, הניצב כעמוד אור על מפתן ההיסטוריה שלנו – מרחפת לפניי ומרוממת אותי ל"עולם העליון", – איני חש כלל באותה שעה לכל אותן השאלות והספקות, שחכמי אוה"ע מונים אותנו בהם: אם באמת היה האיש משה במציאות, אם באמת חי ופעל באופן מתאים למה שמקובל באומתנו, אם באמת היה הוא "מושיעם של ישראל" ונותן התורה הזאת בצורה שנשתמרה בידינו, וכדומה מן השאלות; – אלא מבטל אני בליבי כל אלה בבת אחת בתשובה פשוטה וקצרה: זה משה האיש הקדמון, שאתם מבקשים לברר מציאותו ומהותו, אינו עניין אלא למלומדים שכמותכם, אבל אנו יש לנו משה אחר, משה שלנו, זה שצורתו קבועה בלב עמנו מדור דור, והשפעתו על חיינו הלאומיים לא פסקה מימי קדם ועד עתה. ומציאותו וההיסטורית של משה זה אינה תלויה כלל בחקירותיהם. כי אף אם הייתם מצליחים להראות בבירור גמור, שמשא האיש לא היה כלל, או שלא כך היה לא ייגרם על ידי זה מאומה ממציאותו ההיסטורית של משה האידיאל, זה שהולך לפנינו לא רק 40 שנה במדבר סיני, אלא אלפי שנה בכל ה"מדברות", שהתהלכנו בהם ממצרים ועד הנה.